

УДК 1(477) (091):13

СЕРЦЕ ЯК ОСНОВА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ У ТВОРЧОСТІ Г. СКОВОРОДИ ТА П. ЮРКЕВИЧА

ЛЕОНІД МОЗГОВИЙ,

кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії,
соціально-політичних і правових наук Слов'янського державного педагогічного університету

У статті наводяться особливості розуміння концепту серця в різних філософських системах, обґрунтовується думка, що український кордоцентризм - це явище особливого порядку, що сягає своїм корінням християнсько-ісихастської лінії філософування. Установлено схожість поглядів Г. Сковороди та П. Юркевича при розгляді серця як особливої субстанції, що виступає центром духовних сил людини.

Ключові слова: духовність, містика, людина, пізнання, серце.

Постановка проблеми та стан її вивчення.

Поняття "духовність" завжди мало у філософії важливе значення, відіграючи вирішальну роль у вирішенні антропологічних та онтологічних проблем людини. Сьогоднішня спекулятивність та нечіткість визначення цього поняття роблять його вживання популярним у найрізноманітніших твердженнях та в демагогічній риторичі. Саме тому сучасні вчені, зокрема С. С. Аверінцев, Д. С. Ліхачов, П. Я. Гальперін, С. Б. Кримський, В. Горський, В. Шинкарук, С. Ярмусь та ін., не мають одностайної думки щодо визначення поняття "духовність", що вже саме по собі актуалізує значущість розкриття його розуміння в поглядах найвідоміших українських філософів в особі Григорія Сковороди та Памфіла Юркевича, які, відштовхуючись від загального розуміння цього терміна як похідного від слова "дух" (лат. "spirit" та грец. "pneuma"), що означає рухливе повітря, дихання, носія життя, розробили його власне бачення, генетично пов'язане з українським національно-ментальним ґрунтом. Цей зв'язок найбільш повно виявляє теорія кордоцентризму, що ототожнює людську й духовну реальність й утверджує перевагу духовного досвіду над логіко-дискурсивним мисленням.

У цілому становлення українського кордоцентризму відбувалося в процесі діалогу національної містичної лінії філософування зі східною патристикою, репрезентованою ісихастською традицією, де серце постає і як орган почуттів, і як осередок усього тілесного й духовного життя людини, скарбниця всіх її сил, почувань і думок. Пізнання Бога та самопізнання відбуваються в серці: у його глибині прояснюється образ Бога, воно пізнає себе як відбиток та подобу Бога. Біблійна антропологія підходить до трактування серця з різних позицій, що мають символічне духовне навантаження. Серце в текстах Біблії виступає відображенням моральної сутності особистості, є вмістилищем усієї симфонії душевних почуттів людини та водночас є центром несвідомого, таємничого, тобто всього містичного в людській істоті. Глибинний аналіз цього питання призводить до висновку про те, що кордоцентрична проблематика займає не останнє місце в різноманітних філософських системах. Так, російський філософ Б. Вишеславцев у праці "Серце в християнській та ін-

дійській думці" підкреслював близькість християнського розуміння феномена серця до індійської традиції. "Сутра серця" є одним із головних буддистських текстів, у яких викладена сутність трансцендентної мудрості. У буддизмі феномен серця, на відміну від християнської традиції, має більш загальний характер. Серце як символ використовується як метафора, наповнена ірраціональним сенсом та глибиною. На відміну від буддизму, у даосизмі серце виступає центральним антропологічним поняттям форми свідомості, позбавленої афектів та викликані особливим станом людської істоти. У християн підкреслюється думка про те, що лише Бог спроможний проникати в серця: "Господь випробовує всі серця і знає всі рухи думок", "Бог... знає всі тайни серця". "Серце є таємний центр людини; воно "мовчить", апофатично стверджуючи свою глибину; у ньому прихована нетлінна краса духу" [1, с. 65]. Також у Біблії знаходимо репрезентації розуміння серця як "серце моря", "серце землі", і саме ця позиція зближує кордоцентричну українську лінію з позиціями представників німецького містицизму, у творчості яких проводиться порівняння серця з безоднею або навіть їх ототожнення. У німецьких містиків серце людини як сокровенна сутність є недоступним для чужого зору, щоб відчутти містичний трепет по відношенню до себе і до безодні свого серця, потрібно стати віруючою людиною. Відповідна християнсько-містична кордоцентрична позиція виступила ґрунтом для розвитку й українського кордоцентризму.

Оглядовий аналіз семантичної лінії "філософії серця" в різних філософських системах засвідчує інтегрованість української кордоцентричної проблематики до світового філософського дискурсу.

Метою статті є аналіз концепту серця у філософській спадщині Г. Сковороди та П. Юркевича.

Виклад основного матеріалу. "Філософія серця" Г. Сковороди та П. Юркевича є проявом розвитку характерної риси менталітету українського народу, коріння якої сягає часів Київської Русі. Перші сліди тематизації "серця" знаходимо у творчості митрополита Іларіона, який у "Слові про Закон і Благодать" розглядав прийняття християнства наслідком того, що князь Володимир "возгорівся духом і за-

№ 5 (112) липень-серпень 2011 р.

бажав серцем стати християнином" [2, с. 116]. Згодом у творчості Володимира Мономаха, який у "Повчанні" закликає "задля Бога і душі своєї страх Божий" мати в серці [5, с. 236], під чим розумілася потреба відійти від зла та пам'ятати тягар гріха. Поєднання розуму та серця знаходимо в "Молінні" Данила Заточника. У подальшому розуміння "серця" як філософського концепту знаходить відображення у творах відомих українських мислителів: Кирила (Транквіліона) Ставровецького, Петра Могили та Георгія Кониського тощо. Так, зокрема К. Ставровецький уважав, що "піднятися" до Бога власним духом здатен лише той, хто має "чисте серце" та волю; Петро Могила стверджував, що серце "забезпечує" цілісність самої людської сутності, визнаючи його центром духовності та тілесності людини; у курсі психології С. Яворського зустрічаються апеляції до серця: "Життєві духи продукуються в серці і передаються по нервах, які беруть початок від серця і які розташовуються по всьому тілі" [12, с. 502]. З огляду на таку яскраву репрезентацію кордоцентричної лінії в українській філософській думці, не дивно, що вона знайшла детальний аналіз у творчій спадщині Г. Сковороди та П. Юркевича.

Роздуми Г. Сковороди про філософський концепт "серця" виходять із його антропології, з учення про людину як духовну особистість. Г. Сковорода послідовно доводить, що справжня сутність особи криється не в плоті, не в зовнішності, не в тілі, а саме в "Богові", в думках і серці людини. Філософ запевняє, що людина не може стати "із земної небесною", доки не збагне, що справжня людина - це не кров і плоть, а її духовна сутність, центр якої становить серце, яке Г. Сковорода розуміє як духовну субстанцію, джерело життєдіяльності людини. Український філософ виводив розуміння "серця" з морально-етичної сутності людини, де корінням її самопізнання є серце: "Усякий є тим, чиє серце в ньому: вовче серце є справжній вовк, хоча лице людське, серце боброве є бобер, хоча вид вовчий" [6, с. 124]. При цьому філософ обстоює думку про необхідність пізнання духовного начала для розуміння істинного сенсу життя в земному світі, засуджуючи зосередженість людей на власній плоті. Таким чином, серце постає невід'ємним елементом концепції самопізнання. У "Наркисі" Г. Сковорода акцентує увагу: "Знай себе, дивись себе. Будь у домі твоєму. Бережи себе. Чуєш! Бережи серце" [7, с. 184], доводячи розуміння серця до центру думок і почувань людини, що виступає специфічною екзистенцією духовного буття людини.

Мандрівний філософ Г. Сковорода виходив з упевненості, що лише обрані, чисті помислами та серцем люди можуть побачити в собі Бога, віднайшовши в собі справжню, захovanу від зовнішнього ока людину. Г. Сковорода, як і представники німецького містицизму, уважав, що людина повертається до власної духовної батьківщини шляхом еманції. Пізнаючи себе, вона пізнає власну душу, отже, пізнає творця і цим уподібнюється до нього, а уподібнившись, зливається з ним. З антропології Г. Сковороди, з особливостей трактування людини, Всесвіту і Біблії можна побачити наближеність української містичної лінії з європейською. Так, Д. Чижевський наводить приклади, що демонструють схожість поглядів Г. Сковороди й німецьких містиків. Г. Сковорода та Майстер Екхарт суголосні тоді, коли йдеться про "внутрішню людину" та про тотожність людини з Христом. Г. Сковорода зазначає: "Не можна ніяк

пізнати Господа, не пізнавши самого себе"; Екхарт: "Ніхто не може пізнати Бога, якщо не пізнав наперед самого себе" [8, с. 17]. Те саме каже Й. Таулер зі своїм "повернися до себе", "повернися в себе самого" [8, с. 155]. Як і німецькі містики, Г. Сковорода бачить призначення людини в її обоженні, тобто говорить про те, що її головним етичним завданням є спроба дорівнятися своєму предковичному Отцеві, адже "внутрішня людина" рівна йому "за силою та еством". Але найбільш суголосними німецька та українська містичні лінії постають у трактуванні духовної сутності людини через синтагми "таємна безодня" або "глибоке серце". Відповідна схожість у застосуванні підходів до осягнення основи людської духовності дає можливість говорити про те, що антропологічна лінія українського філософа являє собою найхарактернішу складову його містики. Сам Григорій Сковорода так пише про одне з власних містичних переживань М. Ковалинському: "Вставши рано, я пішов по саду пройтися. Перше відчуття, яке я пережив серцем моїм, була якась розв'язність, свобода, бадьорість, надія зі сповненням. Увівши в такий настрій духа всю волю й усі бажання свої, я почув у собі незвичайний рух, який переповнив мене силою незрозумілою. Раптово якимось ізліллянням сповнило душу мою, від нього все внутрішнє моє спалахнуло вогнем, і, здавалося, в жилах моїх вогняна течія оберталася.... Я приник до себе, почув ніби синівське запевнення любові, і від того часу присвятив себе синівській слухняності Духові Божому" [3, с. 681]. Російський дослідник В. Ерн надає антропологічне тлумачення антропомістичних компонентів філософії Г. Сковороди, указуючи, що останній "іде через Землю до Неба, а не через Небо до Землі. Без жодного послуху, свавільно й пристрастно, він на свій страх вибирає шлях особистого осягнення порятунку й устрою космічного життя. Він безперервно дослухається таємного голосу, що не змовкаючи в ньому говорить і довірливо сприймає правду своїх захоплень, видінь і споглядань" [10, с. 363]. З огляду на це можна говорити, що Г. Сковорода бачить призначення людини в самопізнанні, у розумінні, що за власною зовнішньою сутністю прихована внутрішня духовна особистість, центром якої є серце.

Для Г. Сковороди зрозумілим було те, що в серці як символі міститься висока духовна цінність. Як орган сприйняття воно відрізняється і від розуму, і від свідомості людини, виступаючи зосередженням як свідомого, так і несвідомого, як душі, так і тіла й духу. Розкриваючи власну кордоцентричну концепцію, Г. Сковорода враховує національні ментальні риси та визнає "серце" дійсною основою існування людини. І незважаючи на те, що, будуючи власні кордоцентричні міркування, П. Юркевич спирається на вчення Г. Сковороди, їхні підходи до аналізу концепту "серця" є різними. Їх відмінність, перш за все, обумовлена різними підходами до аналізу самої сутності серця. Так, Г. Сковорода говорить лише про духовну сутність серця, П. Юркевич же виокремлює ще й фізичне серце, акцентуючи увагу, що воно постає єдністю духовних та фізичних властивостей людини. Якщо Г. Сковорода у власних філософсько-теологічних поглядах виходив із того, що самопізнання виступає й пізнанням Біблії, причому процес самопізнання та пізнання Бога одночасно є народженням нової "внутрішньої людини" - "людини серця", то у філософії П. Юркевича Біблія постає як наука про захovanу людину серця, що вміщує в собі знання з

фізіології та психології свідомості. Відповідно, розмірковуючи про спорідненість кордоцентризму двох українських філософів, треба зважити, що їхні переконання, езотеричні системи "філософії серця" є дещо різними. Ця різниця полягає в різних підходах до символічної комунікації поміж людиною та Біблією.

Також не останню роль зіграв різний історичний час, у який писали українські філософи. Одним із факторів найширшого відтворення української філософії серця був час, у який жив і писав Юркевич, що має назву романтизму. Дослідник української філософської спадщини Д. Чижевський у власних творах акцентував увагу на тому, що в цілому український романтизм виступає явищем особливого порядку, він є логічним продовженням епохи бароко. Діячі романтизму надають нового життя "таємничій красі ночі", від якої "легко знайти шлях до кожного закутка цілого лабіриту романтичних думок" [9, с. 68].

Фундаментом філософського світогляду Памфіла Юркевича постає феномен людської душі, що дає право назвати його християнським антропологізмом. Релігійний вплив особливо простежується в роботі Памфіла Юркевича "Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого", де філософ намагається по-новому осягнути роль серця в житті людини, визнаючи його основою психічної діяльності людини. Уводячи поняття "серця" та "голови", П. Юркевич не вважає, що людський мозок, який хоч і визнається ним органом психіки людини, спроможний зосереджувати в собі єдність функцій усього тіла, стверджуючи, що голова, керуючи душевним життям людини, є лише посередником між душею та зовнішніми впливами. Серце ж уміщує в собі єдність функцій усього тіла, виступає і центральним органом кровоносної системи організму людини, і першоджерелом волі та духовних поривів, осередком головного мозку та нервової системи - визначаючи таким чином "положення і становище голови". Базуючись на наведеному міркуванні, П. Юркевич запевняє, що людина складається з двох субстанцій - розуму та серця, які виступають різними сторонами однієї сутності.

Розглядаючи серце "як осереддя всього тілесного й духовного життя, як найістотніший орган і щонайближче містилице всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками" [11, с. 73], П. Юркевич зазначає, що абстрактним пізнавальним можливостям розуму не піддаються глибинно-душевні стани людини, осягнути їхню цілісність здатне "серце": пізнати "серцем" - "значить збагнути"; "знати всім своїм серцем - збагнути цілковито" [11, с. 75].

Українського філософа цікавить внутрішня сутність людини, пізнавши і заглибившись у яку, можна пізнати Бога: "Захована людина серця відкрита лише для Бога: бо Він знає таємності серця" [11, с. 78]. Індивідуальні зрушення серця, виступаючи джерелом і силою віри є тим, що людина має відшукати в собі (слово Боже посяєне в серці). Бунтуючи проти раціональної картини світу, П. Юркевич, як представник романтизму, акцентує увагу на пізнавальних можливостях серця, говорячи: якщо розум людини є вершиною її життя, то духовне життя виникає раніше за розум, у глибині людської душі. Подібні апеляції можна зустріти в "Думках" Блеза Паскаля, "логіка серця" якого протистояла раціоналізованій філософії. "Ми пізнаємо істину не лише через рацію, - пише Паскаль, - а ще й через серце. У цей останній спосіб ми пізнаємо перші принципи,

і даремно раціональне міркування, не беручи в цьому участі, силкується їх подолати.... Знання перших принципів, як-от простір, час, рух, число, таке ж тверде, як і будь-яке з тих знань, що дають їх нам наші раціональні міркування, і саме на ці знання серця й інстинкту рацію слід опиратися й на них ґрунтувати свою дискусію" [4, с. 41].

П. Юркевич перебував на позиції, що основою життя людини виступає "сердечна безодня", яка обумовлює поверхню нашої психіки, а розум людини здатен мислити лише в окремих формах і виступає слабким відображенням земного життя. Памфіл Юркевич переконаний, що духовне життя людини народжується в глибині нашого "Я", не доступного для логіки свідомості, і вважав, що індивідуальність людини виступає межею між розумом і серцем, саме в ній завершується дія розуму та розпочинає роботу сердечна індивідуальність. У "внутрішній людині" українського філософа, у її глибині завжди залишається джерело нового життя, рухів й устремлень, які переходять за межі кінцевих форм душі.

Висновки

Таким чином, філософія серця П. Юркевича налічує декілька важливих моментів, серед яких треба виділити такі: серце, на відміну від розуму, має здатність розуміти глибинні душевні стани людини; наділяючи серце особливими властивостями, П. Юркевич надає своєрідного статусу антропології, запевняючи вичерпність пізнання світу в межах раціональної логіки, і доводить, що закономірності та зв'язки феноменального світу не можуть бути виявлені без їх тлумачення з позиції Святого Писання. Український філософ наголошує, що серце виступає часткою Божого образу в людині, надає їй такі властивості, як любов до добра та моральної свободи.

Завершуючи аналіз особливостей розуміння серця як основи духовного життя людини у творчості Г. Сковороди та П. Юркевича, треба зазначити, що саме вони виступили речниками релігійного ренесансу філософії "срібного століття", запропонувавши ряд ідей, які передували майбутнім філософським пошукам В. Соловйова, П. Флоренського, Б. Вишеславцева, І. Ільїна та ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вышеславцев Б. П. Сердце в христианской и индийской мистике / Б. П. Вышеславцев // Вопросы философии. - 1990. - № 4. - С. 62 - 87.
2. Илларион митрополит Киевский. Слово о Законе и Благодати / Илларион // Златоустрий. Древняя Русь X-XIII ст. - М., 1990. - С. 106-121.
3. Ковалинский М. И. Жизнь Григория Сковороды / М. И. Ковалинский // Сковорода Г. С. Сочинения. - М., 1999. - С. 642 - 699.
4. Паскаль Блез. Думки / Блез Паскаль ; [пер. з фр. А. Перепада, О. Хома]. - К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. - 704 с.
5. Поучение Владимира Мономаха // Повесть временных лет. - СПб., 1999. - С. 236.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. - Т. 1 / Г. Сковорода. - К. : Наук. думка, 1973. - 531 с.
7. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г.Сковорода. - К. : Наук. думка, 1983. - 544 с.
8. Чижевський Д. І. Філософія Г. Сковороди / Д. І. Чижевський ; [попер. слово Л. Ушкалова]. - Х. : Прапор, 2004. - 272 с.
9. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. - Т. 2 / Д. Чижевський. - К. : Смолоскип, 2005. - 264 с.

10. Эрн Владимир. Г. Скворода. Жизнь и учения // Эрн Владимир. Борьба за логос / Владимир Эрн. - Минск : Харвест. - М. : Аст, 2000. - С. 333-589.

11. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич ; [пер. з рос.

В. П. Недашківського ; упоряд., передм. А. Г. Тихолаза]. - К. : Абрис, 1993. - 416 с.

12. Javorscij St. Agonium philosophicum. - Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. - Шифр Ф. 305. - Од. зб. 152. - 748 с.

L. Mozhovyy

HEART AS THE BASIS OF HUMAN SPIRITUAL LIFE IN PHILOSOPHICAL WORKS BY H. SKOVORODA AND P. YURKEVICH

The thesis represents specific features of understanding the concept of heart in different philosophical systems. It gives substantiation to the idea that Ukrainian cordocentrism is a phenomenon of a special order, which is originated from Christian Hesicist tradition in philosophy. It is proved that the ideas by H. Skovoroda and P. Yurkevich bear certain likeness as for considering heart as special substance being the centre of human spiritual forces.

Key words: spirituality, mysticism, human being, cognition, heart.

© Л. Мозговий

Надійшла до редакції 14.06.2011

УДК 316.3:330.117(477)

РОЗВИТОК ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ В ІСТОРИКО- ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

ОКСАНА ПАСЬКО,

викладач кафедри філософії і психології Донецького державного університету управління

У статті проаналізовано розвиток взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні в історико-філософському дискурсі, визначено найбільш важливі результати соціально-філософських досліджень для розвитку теорії й практики громадянського суспільства та державності в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава.

Постановка проблеми. Актуальність визначення характеру взаємодії громадянського суспільства і держави обумовлюється складними трансформаційними процесами, суперечливими політичними колізіями та невизначеністю подальшого політичного майбутнього України. Сьогодні надзвичайно важливо вивчити та осмислити в нашій духовній спадщині те, що допоможе знайти відповіді на проблеми, які сьогодні стоять перед нашим суспільством, зокрема в тому, що стосується будівництва громадянського суспільства, формування високої правової культури та свідомості громадян, забезпечення прав людини, взаємоузгодження індивідуальних, групових та суспільних інтересів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що історико-філософська спадщина української наукової думки щодо проблем громади, державності, громадянської культури українського народу містить значне коло робіт, серед яких найбільшу увагу привертають праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Б. Кістяківського. Наукові розвідки цих авторів започаткували традицію пошуку оптимальних форм української державності, місця й ролі громади й окремих громадян у її досягненні.

У подальшому до питання взаємодії громадянського суспільства й держави українські науковці активно звернулися вже після отримання Україною незалежності. Серед сучасних українських науковців окресленій проблематиці присвячені роботи Є. Бистрицького, А. Карася, А. Колодій, О. Чувардинського, В. Степаненко, В. Цвиха, Ю. Резника та ін.

Але, незважаючи на збільшення кількості наукових робіт, присвячених взаємодії громадянського суспільства та держави в Україні, соціально-філософський аналіз проблеми потребує подальшого уточнення, вибору найбільш важливих із точки зору сучасного постмодерного суспільного розвитку моделей взаємодії, урахування наукових результатів попередніх досліджень, прогнозування подальших шляхів розвитку такої взаємодії.

Мета статті - аналіз взаємодії розвитку громадянського суспільства і держави в Україні в історико-філософському дискурсі, визначення найбільш важливих результатів соціально-філософських досліджень для розвитку теорії й практики громадянського суспільства й державності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Процес побудови громадянського суспільства в Україні має цілий

№ 5 (112) липень-серпень 2011 р.